

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2024.1.119>

ATİLLA JORMA (*Kuzey Makedonya*)*

İREM KILIÇ (*Türkiye***)

OĞUR – OĞUZ DİYALEKTOLOJİSİ SORUNLARI

Özet

Beşinci yüzyılda, Tuna'dan İrtiş'e kadar bütün bozkır kuşağı Türk yönetimi veya etkisindeydi. Eski Türkçe bu geniş bölge ve zaman diliminde bütün Türkçe varyantlar için kullanılır. Eski Türkçe Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrılır. Doğu Avrupa'da köklü bir varlık gösteren Eski Batı Türklerinden Oğurların siyasi oluşumları olmuş; Avarların Orta Avrupadaki egemenliklerinden sonra Karadeniz kuzeyindeki Büyük Bulgaristan Hazarların baskısıyla dağılınca iki Bulgar devleti kurulmuştu, İdil ve Tuna Bulgar devletleri. Bu iki Bulgar oluşumu arasındaki paralellik Moğol istilası döneminde de görülmektedir, ikisine çok sayıda Kıpçak sığınmıştı. Oğur dönemini ise Kıpçak-Oğuz dönemi izlemiştir. Geniş zaman dilimindeki dil dönüşümünün araştırılması yönteminin saptanması üzerinde durulur; bir yandan Harezmi, bir yandan Rumeli lehçeleri ortaklıklarına dikkat çekilir.

Açar sözcükler: *Oğur, Oğuz, Oğuz-Bulgar, Kıpçak, Eski Batı Türkçesi, Eski Doğu Türkçesi.*

Türkoloji literatüründe, "Eski Türkçe" terimi genellikle Eski Doğu Türkçesi, Orta Asya'da sekizinci ve onüçüncü yüzyıllar arasında konuşulan Türkçenin çeşitleriyle sınırlıdır. Ural sıradağları ve Ural ırmağının batısında konuşulan Türk dilinin tarihi çeşitleri, çok az belgelendiği için genellikle bir yana itilip unutturulmaktadır (Robbeets 2012)¹ Bu dillerin tarihi kayıtları esas olarak tam olarak çözülemeyen yazıtlar ve Türk dilli olmayan kaynaklara dağılmış onomastik materyallerle sınırlıdır (Tekin T. 1987)

Tarihçilikte Balkan odaklı dönemlendirme Doğu Roma egemenliği 600-1355, Osmanlı egemenliği 1355-1804, romantik milliyetçilik çağı 1804-1878, ulusdevletlerin milliyetçilik çağı 1878-1944, komünist egemenliği 1944-1991 ve komünizm sonrası 1991-olarak bilinir (Hupchic and Cox 2001, *contents*) Doğu Roma çağı Türk tarihinin de bir dönemidir; dil tarihi bakımından ise Oğur dönemine denk düşer.

Beşinci yüzyılda, Tuna'dan İrtiş'e kadar bütün bozkır kuşağı Türk yönetimi veya etkisindeydi. Bu dönem Moğol istilasıyla sona ermiştir. Eski Türkçe terimi bu geniş bölge ve zaman diliminde bütün Türkçe varyantlar için kullanılmakta olsa da Eski Türkçe Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrılır. Doğu Avrupa'da köklü bir varlık gösteren Oğurların siyasi oluşumları olmuş; Avarların Orta Avrupadaki

* Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Gostivar. Doç.dr.. E-mail: atillajorma@gmail.com

** Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, aspirant. E-mail: iremkle4699@gmail.com

¹ Robbeetsin dediği gibi bu bilgiler genellikle "hasır altına süpürülmekte"dir.

egemenliklerinden sonra Karadeniz kuzeyindeki Büyük Bulgaristan Hazarların baskısıyla dağılınca iki Bulgar devleti kurulmuştu, İdil ve Tuna Bulgar devletleri. Bu iki Bulgar oluşumu arasındaki paralellik Moğol istilasını döneminde de görülmektedir, ikisine çok sayıda Kıpçak sığınmıştı. Oğuz, Karluk, Kıpçak geçmişte olduğu gibi bugün de birbirine yakın, sınırları kesin olmayan gruplardır. Kuman Kıpçaklar İdil Bulgarları özümstedikleri gibi Tuna Bulgar devletinde de benzer durum olmuştu. Güneybatı ve kuzeybatı göç alanındaki Oğuz-Bulgar ile Kıpçak-Bulgar altgruplarının adlarından da anlaşıldığı gibi bir Oğur çekirdeği -Tuna ve İdil Bulgarlığı – bulunmaktadır (Baskakov 2021: 147-185).

Tarihleri boyunca Türk boyları doğudan batıya önemli miktarda göç akışıyla kitlesel olarak hareket halinde olmuşlardır. MS beşinci yüzyıldan itibaren Ogurlar, Avarlar, Hazarlar ve Bulgarlar gibi Oğur kavimleri Doğu Avrupa'ya yerleşmişler; dokuzuncu yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklar bu bölgede Peçenekler, Oğuzlar ve Kumanlar gibi Oğur olmayan kabilelerin varlığından da söz etmektedir. Eski Batı Türkçesi MS beşinci yüzyıldan itibaren Ural dağları ve Ural ırmağının batısında konuşulan Türk lehçeleri Avrasya'nın bu kısmında Moğol istilasına kadar konuşulmuştur.

Oğur dilleri ilk kez beşinci ve altıncı yüzyıllarda, Ob-Ugor kolundan yaklaşık binbeşyüz yıl önce ayrılan Eski Macarca (yaklaşık MÖ 1000-MS 1000) ile teması geçti. Altıncı ve onuncu yüzyıllar arasında Macarların Türklerle birlikte ve Türkler arasında yaşamaları, yoğun bir dil temasının oluşmasına neden oldu. Onuncu yüzyıldan sonra Batı Eski Türkçesi ile Eski Macarca (MS 1000-1350) arasındaki temaslar gevşedi, ancak Macar topraklarının doğusunda yaşayan Kuman halkıyla on birinci yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar hâlâ dil teması mevcuttu. Temas, sonuçta Moğolların 1241'de Macaristan'ı işgal etmesiyle kesintiye uğradı; bu aynı zamanda Eski Türk döneminin de sonunu gösteriyordu. Böylelikle, Eski Batı Türkçesi ile Macarca arasındaki iletişim ortamı öncelikle uzun ve yoğun olarak nitelendirilebilir: sekiz yüz yıl sürdü ve bu Türk-Macar birlikte yaşamaları yüksek derecede iki dilliliği ima ediyordu. Avrasyaötesi ve Ural tipi diller arasındaki yüksek derecede yapı benzerliği dolayısıyla kod kopyalama tercih edildi. Orta Macarca (MS 1350-1550) üzerindeki Türklük etkisi, 1526'da Osmanlı'nın Macaristan egemenliğiyle yenilenmiş olsa da, bu etki ancak on yedinci yüzyılın sonuna kadar sürdü. (Agyagási 2014, Robbeets 2012)

Eski Türk lehçeleri ikiye, r'li ve z'li Türkçeye bölünebilir. r'li türkçeye *Oğur* tipi, z'li Türkçeye *Oğuz* tipi de diyebiliriz. Oğur - Oğuz kökence özdeş bir sözcük, kökü *ok* olup r/z çoğul ekidir ve 'boylar/boylarbirliği' anlamına gelir. Oğur - Oğuz sözcüğünün ilk başta etnik bir anlamı olmamıştır. Dilcilik bakımından Oğurca > Oğuzca dönüşümün saptanması, r > z dönüşümünün batıda hangi zaman diliminde yer aldığı saptanması kolay olmamaktadır. Oğur Türkleri Doğu Avrupa'nın otokton ahalisidir; siyasi oluşumlarına gelince bir dönem Orta Avrupa egemeni Avar İmparatorluğundan sonra Karadeniz kuzeyindeki Büyük Bulgaristan Hazarların baskısıyla dağılınca iki Bulgar devleti kurulmuştu, İdil Bulgar ve Tuna Bulgar devletleri; Moğol istilasını bütün oluşumları altüst etmiş olsa da bu iki Bulgar

oluşumu arasındaki paralellik Moğol istilası döneminde de görülür, ikisine çok sayıda Kuman Kıpçak sığınmıştı. Böylelikle çağdaş “Tatarların”, Kuman Kıpçakların Bulgarları, dillerini dâhil, özümseme sürecinin sonucu ortaya çıktıkları söylenebilir. Kuman Kıpçaklar İdil Bulgarları özümsemişti; Tuna Bulgar devletine gelince, burada da benzer bir dönüşüm olmuştur. Bulgar Türkçesi de Bulgartürkleriyle bu ülkelere göçürülmüş oldu; Hazar devletinden de Bulgar Türkçesini Macarların Karpat havzasına göçürülmüş olmaları düşünülmektedir. Coğrafi olarak da kısmen örtüşen dil topluluklarından bugünkü Batı Türkçesi ile batıdaki Oğuz grubu Türk dil ve lehçeleri, Eski Batı Türkçesi ile ise Oğur Türkçesi anlaşılmalıdır.

Balkanlar’a Oğurlardan sonra biri birinin ardınca Peçenek, Oğuz ve Kuman Kıpçak Türkleri akın etmiştir; nihayet Kumanlar toplu halde Moğollardan kaçıp kitleler halinde Balkanlar’ın çeşitli bölgelerine yerleşti. Genellikle savsaklanan bir konuyu burada vurgulamak gerek: Kumanların toplu halde Moğollardan kaçıp kitleler halinde Balkanlar’ın çeşitli bölgelerine yerleşmeleri Osmanlı’nın Rumeli’de kısa zamanda kökleşmesinin en önemli faktörü olmuştur. Balkan ülkelerinde Kumanların önemli bir bölümü Osmanlı Türklüğü içinde özümsemiş; Karpat havzasında yerleşenler ise yüzyıllar boyunca doğrudan özümsemeyip bir çeşit kimlik dönüşümü geçirmişler. İdil Bulgarları ise Altın Ordu içinde özel bir oluşum olarak ele alınabilir.

Türk - Macar dil tarihi açısından da önemli olan dönem beşinci ve altıncı yüzyıllarda Kuzey Kafkasya ve Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan eski batı Türkleri ile aynı bölgede yerleşmiş Macarların atalarının diline Macarcanın Türkçe alıntılarının en önemli katmanını oluşturur. Bu katmana Macar dil tarihinde yurt tutuştan önceki Türk alıntıları katmanı denilmektedir. Orta ve Doğu Avrupa’daki Batı Türk varlığından, Avarlar ve [Türk]bulgarlardan kalan yazılı yadigarlar çok sayıda değildir. Böylece eski Batı Türkçenin rekonstruksiyonunda Macarcadaki en eski Türkçe katman önemli kaynak oluşturur. Macarların onuncu yüzyıldaki yurt tutuşlarından sonraki aşağı yukarı bir yüzyıl kadar süren yağmacılık yaşayışlarından sonra Macar tarihyazımındaki yorumu gibi ‘Bulgar ve Avarlar gibi tarihte yok olmamak için’ yerleşikliğe geçmişlerdir. Doğal olarak kimse tarihte yok olmuyor, ancak çeşitli dönüşümler geçirebilir (Agyagási 2014).

Oğuz, Karluk, Kıpçak geçmişte olduğu gibi bugün de birbirine yakın, sınırları kesin olmayan gruplardır. Kuman Kıpçaklar İdil boyundaki Türkbulgarları özümstedikleri gibi Tuna Bulgar devletinde de benzer durum olmuştur. N.Baskakov’un Türk dilleri sınıflandırmasındaki güneybatı ve kuzeybatı göç alanındaki Oğuz-Bulgar ile Kıpçak-Bulgar altgruplarının özünde adlarından da anlaşıldığı gibi burada bir Oğur çekirdeği – adıgeçen Tuna ve İdil Bulgarlığı – bulunmaktadır. Böylesine köklü Türk varlığını yok saymak ise emperyalizmin değişmez siyaseti olagelmıştır. Zeynalov’un “Bulgar” veya Heyet’e göre daha uygun bir ifadeyle “Bulgar-Kıpçak-Oğuz” grubuna Kazan, Başkırt, Karaçay-Balkar, Kumuk, Karay dilleri girer. Baskakov’un Kıpçak grubuna (kuzeybatı göç alanı) giren Kıpçak-Bulgar ve Kıpçak-Kuman alt gruplarından Kıpçak-Bulgar alt grubuna eski dillerden “Batı Altın Orda” dili, çağdaş dillerden Tatarca ve Başkırtça, Kıpçak-Kuman alt

grubuna ise eski dillerden Kumanca = Kıpçakça, çağdaş dillerden Karaimce, Kumukça, Karaçay-Balkarca ve Kırım Tatarcası girer. İdil Bulgar bölgesinde Türklüğün çekirdeğini Bulgarlar oluşturmuşlardır. Sonradan Kıpçaklar Bulgarları özümsemişler, Moğol öğeleriye görece az etkili olmuştur (Baskakov 2021: 165-185; Tekin 1999).

Kaşgarlının Oğuzcayı Hakani Türkçesinden ayrı tutması Oğuzların Köktürk – Uygur Karluk çevresinden ayrı, Batı Türklerinden çıkmış bir topluluk olmasından ötürü olmalıdır; Oğuzların çoğunluğu Güney Sibiryadan, Yedisudan vb. gelmiş veya Aral havzasının yerlileriydi. Kimek asıllı Bayındırlar ile Bayatlar ve birkaç boy daha Güney Sibiryaya kuşağından gelmiş çekirdek Oğuz topluluğunu oluşturmuş olmalıdır. Türkiş boyları ise çekirdek Oğuz topluluğuna katılarak ortadan kalkmışlar ve Oğuzluğun büyümesine sebep olmuşlardır. Onbirinci - onikinci yüzyıllarda Aral çevresindeki yurtlarında kendilerini bir yandan Kıpçak komşularına karşı, öte yandan Müslümanlaşmış Selçuklu Oğuzlarına karşı savunmaya çalışan yerlerinde kalan Oğuzlar ve eşzamanlı olarak kuzey yolu ile Balkanlara kadar göçen Oğuzlar ile Selçukluların Orta Doğuya yönlendirdiği Türkmenleri görürüz; Kuzey yolundan göçen Oğuzlar 1064 yılında Tuna ırmağını geçerken, güney yolundan Selçukluların yönetiminde ilerleyen Oğuzlar aynı yılda Kars'a ve Kuzey Azerbaycan'a girmeye başlamışlardı; onların bir bölümü başta Azerbaycan olmak üzere İran'ın şehirlerinde ve köylerinde iskan edilirken bir bölümü de göçeri yaşantısını sürdürdü. Oğuzlardan başka Kıpçak boylarının önemli bir bölümü Hazar kuzeyinden geçip Kafkasyaya gelmiştir. Tebriz halkının oluşumunda Kıpçak Türklerinin önemli bir payı vardır. Kaşgarlı Kıpçaklardan ve kimi dil özelliklerinden söz ederken onları sık sık Oğuzlarla birlikte anar (Karatay 2017: 83-85; Ercilasun 2007: 604-6, 766-79) ²

z'li Türkçe konuşan Peçenek, Oğuz ve en son Kuman Kıpçak Türklerinin Avrupa'ya yerleşmeleri onuncu yüzyılda başlar. Bugünkü Romanya bölgesinde Doğu Roma, Macar gibi bir hakimiyet bulunmadığından Kumanlar, buraya rahatça yerleşmişlerdir. Erdel bölgesinde ise Macar ve Macarların özel bir topluluğu olan Sekeller yerleşmişti. Kumanlarla yahut çağdaş kaynaklarda Kumanya Macaristan'ın barışık haldeki komşusuydu. Macaristan'dan Kumanya'ya misyonerlik faaliyetleri bu zamanlarda yapılıyordu, Kumanlar için Milko'da bir psikoposluk da kurulmuştu. Moğol istila sürecinde Kumanlar bilindiği gibi üç yöne gidip yurt tutmuşlar; Karadeniz kuzeyindeki Kumanların bir bölümü İdil Bulgaristan'ına, bir bölümü Macar kralının izniyle Macar ovasına, bir bölümü de Esen Kuman hanedanı hakimiyetinde olan Balkanlar'a kaçmıştır.

Doğu Türkçesinin günümüze kadar kesintisiz gösterilebilen, yazılı kaynakları bulunan bir geleneği vardır. Batı türkçesi ile ise iki ayrı yazı geleneği, onüçüncü yüzyıla kadar sürüp sönen, yine onüçüncü yüzyılda başlayıp günümüze kadar gelen, ancak ikisi arasında yakın bir bağlantı olmayan bir yazı geleneği vardır.

² Karlukların Tokmak ve Talası almalarından sonra Türkişler Seyhunun aşağı mecrasına göçtüler. Kaynaklarda Onoklar Oğuz olarak anılmağa başlanır. Dede Korkut'ta anlatılan Oğuz Kıpçak savaşları Türkişlerle Doğu Göktürkleri arasında geçen savaşlar olmalıdır.

Doğu Türkçesinin tarih boyu yayılma alanı Türkistan veya Turan adlanan geniş bölge olmuştur. İnsan varlığı bakımından Türkistan bir kavuşma ve çatışma kuşağıdır; geleneksel İran Turan çekişme alanı sözkonusudur. Oğuz, Kıpçak, Karluk toplulukları burada kavuşup birbirlerini değişik oranlarla etkilemiştir. Türkistanı ele geçiren Karahanlılar, kendilerini Türk, diğer Türk topluluklarını Türklüğün kolları olarak tanımlarken, Moğol istilasından sonraki dönemde de bu bölge halkı, tıpkı Doğu Türkistan gibi, kendilerini esas Türkler olarak tanımlamayayı sürdürmüştür (Karatay 2017, 38). Bugün de Afganistan'daki Özbekler ile İran, Güney Azerbaycan'daki Türkler Türk adını öncelikli olarak korumaktadırlar.

r > z dönüşümünün batıda hangi zaman diliminde yer aldığı saptanması kolay değildir. Türkçe kendi içinde sözsonundaki -r / -z ikiye ayrılır. Genel türkçe -z ile biten sözlerin Oğur-Bulgar Türkçesinde ve Çuvaşçada -r ile bittiği görülebilir. Bu ses denkliği Türkçenin Macar, Moğol, Samoyed vb. dillerle ilişkilerini incelenen önemli ölçüt durumundadır. Son dönemde daha çok kabul gören görüş, Öntürkçenin -r biçimli olup, -z'nin sonradan çıktığı yönündedir. Bu ayrışmanın MS. ikinci yüzyıl civarında oluştuğu düşünülür. Bulgar-Çuvaş türü Türkçenin günümüze kalan tek temsilcisi Çuvaşçadır. Türkçenin bu kolunun bir diğer özelliği de ortak Türkçe -ş ile biten kelimelerin burada -l ile sona ermesidir (Karatay 2020)

Oğuz Türkçesini Talat Tekin ile Mehmet Ölmez, salt fonetik bakış açısıyla sözbashi /k/ sesinin gelişmesiyle birincil uzun ünlülerin durumunu ölçüt, **ḱāl-* fiilini anahtar sözcük olarak dört altgruba bölüştürürler: Harezmi Oğuz diyalektleri (*ḱāl-*); Stavropol Türkmencesi ve Horasan Türkçesi ile Türkmen yazı dili (*gāl-*); İran, Irak ve Doğu Anadolu'daki ağızlarıyla Azerbaycan Türkçesi yazı dili. (*gal-*); Türkiye Türkçesiyle Gagauz yazı dilleri (*kal-*). (Tekin Ölmez 1999, 122). Mefkure Mollova da sözkonusu fonetik ölçütü kullanarak önseste süreksiz ötümsüz /k/ ünsüzünün kullanıldığı *kal-* ağızları ve önseste süreksiz ötümlü g ünsüzünün kullanıldığı *gal-* ağızları olmak üzere Oğuzca'yı iki kümede toplayıp bunu demografik gelişmelere bağlar. *kal-* grubuna, yani Balkan veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna Gagauzca'yı, batı uç bölgesini ve merkez ağız bölge ağızlarını, yani Balkanlara Osmanlı öncesi kuzey göç yoluyla gelenlerin ağızlarını dahil eder, *gal-* grubuna, Asya Oğuz ağızları grubuna Balkanlardaki Osmanlı Türklerinin ağızları olarak değerlendirdiği Doğu Rodop bölge ağızlarını, Anadolu, Azerbaycan ve Türkmen ağızlarını dahil eder. (Mollova 1996).

Çağdaş Oğuz Türkçesi Doğu veya Türkistan Oğuzcası; Orta, yani Kuzey ve Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu ağızları ve Güney Oğuz (Kaşgay vb) ağızları; Batı Oğuz grubu ise merkez veya Doğu Rumeli ve Batı Rumeli ile Batı Anadolu ağızları olarak ele alınabilir. Coğrafi olarak da örtüşen dil topluluklarından bugünkü Batı Türkçesi ile Batı Oğuz grubu Türk dil ve lehçeleri, Eski Batı Türkçesi ile ise Oğur Türkçesi anlaşılır. Eski Batı Türkçesi Oğurcaya gelince; değişik dil topluluklarının genetik bakımından farklı, ancak coğrafi bakımdan komşu veya içiçe bulunan dil topluluklarıyla temasları sonucu ortaya çıkan dilbilimsel değişme ve gelişmelerin incelenmesi temelde farklı yöntem gerektirmiyorsa da bir Oğurca > Oğuzca dönüşümünün saptanması kolay olmamaktadır.

Mollova'ya göre Rumeli ağız bölgeleri: a) merkez bölge: Trakya'da, doğusunda da batısında da, Bulgaristan'da, Romanya'da Türkçenin konuşulduğu yerlerde, b) merkez bölgenin bir altbölümü olarak, Batı Trakya'nın kuzeyine de uzanan Doğu Rodoplar ağız bölgesi, c) periferik batı ağızları olarak belirlenebilir. Doğu Rodop ağızlarının belirgin özelliği artınlülül sözlerin başındaki *k*- > *g*- değişimidir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde /k/ yanındaki ünlülere göre ön ve artdamaksıl değişimleri bulunan bir sestir. Azerbaycan ve Anadolu diyalektlerinde ise artdamaksıl /k/ sözbaşında kurallı olarak /g/ (yazımda <q>) olur: *qal*- /*gal*-, *qol* /*gol*/; Türkiye Türkçesinde ve Gagauzcada /e/ sesbirimi değişimleri bulunan bir fonemdir. Azerbaycan Türkçesinde ise kökenden e:ä karşıtlığı korunmuştur: *äl* 'el' *el* 'el, il'. (Mollova 1996.)

Oğuz diyalekt toplulukları görüldüğü gibi ikiye, doğu ve batı grubuna ayrılabilir. Batı grubu bir bütün olarak orta, güney ve batı gruplarına bölüştürülebilir. Batı grubu ağızları Doerfer'e göre Batı Anadolu ağızları, Batı ve Doğu Rumeli ağızları ile Gagauzcadan ibaret olup, ayrıca Dobruca'dan Azak bölgesine kadar bir lehçe sürerliği ve temas bölgesinden söz edilebilir. (Doerfer 1959, 1987)³

Doğu Oğuz grubu Çağatayca veya Doğu Türkçesinin egemen olduğu bölgedir. Bugünkü Hazarötesi Türkmenlerinin çekirdeğini, Sırderya Oğuzelinden Mangışlak'a yerleşen ve sonra kuzeyden de güneyden de göçen Oğuzlarla ilişkileri kesilen bir Oğuz topluluğu oluşturur. Onlar Moğol istilasından, Harezmsahlara çöküşünden, Altın Ordu devletinin kuruluşundan sonra da Hazar deniziyle Aral gölünün arasında oturmaya devam etmiş, boy örgütlenmesini bugüne kadar koruyan göçebe, savaşçı, atçı yaşamlarını ondokuzuncu yüzyıla dek sürdüren Türkmen ulusunu oluşturmuşlardır (Karatay 2017).⁴ Bu Oğuzların onyedinci yüzyılda güneydoğuya geçmeleri, güney yolu göçten Horasan'da artakalan Oğuzların Harezm Oğuzları ve Horasan Türkleri olmak üzere iki gruba bölünmelerine yol açmıştır. Hazarötesi Türkmenlere sonradan başka ögeler de katılmış, bir bölük de Rusya'nın Stavropol bölgesine yerleşmiştir.

Mollova'nın Harezm Oğuz lehçesini sovyetlerin böl-yönet siyaseti sayesinde hesaba katmamış olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü Özbekistan'da Harezm Oğuzluğu altkimlik kabul edilmeyip Harezm Oğuz lehçesine Özbekçenin Oğuz lehçesi, konuşanlarına da Türkmenleşmiş Özbekler denilmektedir. Harezm bölgesi eski uygarlıkların yaşamını sürdürdüğü İran-Turan temas bölgesi olup, bölgenin onuncu-onbirinci yüzyıllardan itibaren önce eski Oğuzların Sırderya ve Aral gölü

³ Doerfer'in verileri ikinci dünya savaşının öncesine aittir. Doerferin ayrıntılı sınıflaması şöyle: G. Doerfer ise Oğuzca'yı, zamir kökenli kişi eklerini de göz önüne alarak biraz daha ayrıntılıca gruplandırır: 1. Türkmence, 2. a) Doğu, b) Kuzey, c) Güneydoğu, d) Batı ve Güney Horasan Türkçesi (ki a ve b aynı zamanda Özbekçenin ağızlarıdır). 3. a) İran'ın Fars eyaletindeki Kaşgay ve Aynallu, b) Kazvin ve Hemedan yöreleri diyalektleri, 4. a) Kuzey Halacistan yöresi, b) Sonkor yöresi diyalektleri, 5. a) Zencan, b) Doğu Anadolu, Irak ve Gürcüstan'daki ağızlarıyla Kuzey Azerbaycan ve İran Azerbaycanı Türkçesi, 6. a) Orta ve Batı Anadolu ağızları, kb) Batı Rumeli ağızları, Doğu Rumeli ağızları, Gagauzca ve Kırım Osmanlıcasıyla ile Türkiye Türkçesi. Sıralanan altı diltopluluğu ayrıca değişik biçimlerde gruplandırılabilir: 1-2 doğu, 3-6 batı; 1-2 doğu, 3-5 orta, 6 batı; 1-2 doğu, 3-4 güney, 5-6 batı gibi.

⁴ Bu Türkmenlerin Göktanrıçı inançlarını uzun süre korudukları, Müslümanlığı ancak ondört onbeşinci yüzyıllarda benimsedikleri düşünülmektedir. (*İbnFazlan zamanındaki Oğuzlarla karşılaştırmak yararlı olur*).

havzasındaki Oğuz Yabgu devletinin Harezmi'ye siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan etkili oluşu, 1040 yılından itibaren ise Harezmi'nin önce Gazneliler, sonra Selçuklular ve Harezmişahlar devleti gibi Oğuzların baskın etnisite durumunda olduğu devletler içinde yer alması sonucunda buralarda Türk Oğuz nüfusunun hızla yayılması ve yerli toplulukların hızla Türkleşmesi görülmektedir. (Agacanov 2003, 234-300) Harezmi'nin etnik ve etno-lengüistik oluşumu sürecinde Harezmişahlar ve Altınorda döneminin önemli yeri vardır. Onbirinci-onüçüncü yüzyılın başlarında bir cihan devleti statüsüne kadar yükselen Harezmişahlar devletinde Oğuzlar ve Kıpçaklar baskın etnisite durumundaydılar. Alâeddin Tekeş (1172-1200) ve Alâeddin Muhammed (1200-1220) yönettiği dönemlerde bu devletin sınırları Bağdat'tan Sind sahillerine, Mangışlaktan Çin'e kadar uzanmaktaydı, imparatorluğun başkenti Harezmi vahasındaki Ürgençti (şimdiki Köhne Ürgenç). Mangışlaktan Çin'e kadar uzanan Harezmişahlar imparatorluğu çağı Harezmi'nin tamamen Türkleştiği zaman dilimi olarak gösterilmekte; ayrıca Harezmi Oğuz dil alanında ortaçağlarda bile Farsçanın etkili olmaması da bu sürece etkili olmuştur. Harezmişahlar devleti Moğollarca yıkıldığında, Harezmi toprakları Çengiz Hanın vasiyetine göre Çayardı ve Doğu Türkistan'ı içeren Çağatay ulusuna değil, Kıpçak bozkırı, Rus knezlikleri ve Kuzey Kafkasya'yı içeren Cuci ulusuna bağlanmıştır. Cuci ulusu Müslümanlaşan Altın Orda devletine dönüştükçe Harezmi'de benimsenmiş Karahanlı Çağatay edebi dil aynen Harezmi yazar ve şairlerin sayesinde Altın Orda devletinde edebi dil olarak yerleşmiştir. (Eltazarov J. 2016).⁵ Harezmi'nin Emir Timur tarafından yeniden Türkistan'ın siyasi birliğine dahil edilmesi bölgenin Çağatay dili ve kültürünün merkezlerinden biri haline dönüşmesini sağlamıştır. 1512 yılında bağımsız Harezmi/Hive Hanlığının kurulmasıyla Harezmi ve çevresi ortaçağlarda Türkistan topraklarında Türk uygarlığını yaşatan üç hanlıktan biri olmuştur. Harezmişahlar döneminden itibaren 1770-1920 yılları arasında bu hanlığı yöneten Kongirat sülalesi zamanında önce Karahanlı, sonra da Çağatay kültürünü özümseyen Harezmi Oğuz halkı Oğuz boyundan soydaşlarından Türkmenler ile Horasan Türklerinden kültür ve dil bakımından uzaklaşmışlardır. Karahanlı edebi dilinin kabul edilmesi de anlaşılabilir bir durumdur; Karahanlıcanın esas alındığı Karluk-Uygur lehçesiyle Oğuzca arasındaki lehçe ayrımı büyük değildi; ondan dolayı işlenmiş, hazır bir edebi dili kullanmak Harezmi'lerin kolayına gelirdi, ikincisi Karahanlıca soydaş ve dindaş bir topluluğun dili olduğundan bu dil ile Harezmi'den geçen İpek Yolunun Kuzey kolunda iş yürütmek kolaydı. Eski Harezmi'ler ve sonra Altın Ordalıların Karahanlıca'yı Uygur yazısıyla beraber aldıkları da bilinmektedir. (Eltazarov 2016, Agacanov 2003, 349-375)

Hive Hanlığının ondokuzuncu yüzyılda toprakları güneyde İran sınırına kadar, kuzeyde Aral gölünün kuzey kıyılarına, doğuda Buhara kapılarına, batıda Hazar kıyılarına dek uzanırdı. O sıralar bu devletin esas nüfusu Çağatay dil ve kültürü etkisi altındaki Oğuz asıllı Harezmi'lerden, Türkmenlerden; Kıpçak asıllı

⁵ Kutb'un "Hüsrev ve Şirin" (1340), Mahmut Ali'nin "Nehcü'l-Faradis" (1358), Harezmi'nin "Muhabbetname" (1353), Seyfi Sarayı'nın "Gülistan bi-t-Türki" (1391) eserlerinin yazıldığı bu edebi dil için Karahanlı-Harezmi veya Harezmi-Altın Orda edebi dili terimi de kullanılmaktadır.

Karakalpaklardan, Kazaklardan ve eski Doğu İran dilinde konuşan topluluğun kalıntısı Türkleşmiş Tatlardan oluşmaktaydı.

Bu çağda artık Gaspıralı İsmail ve yoldaşlarının batıda başlattıkları aydınlanma ve özleşme çalışmalarının ters yankısı Türkistanda İlminskiy'nin talebesi Ostromouovski şahsında ve Tercüman programına tezat oluşturan bozuk iranize Türkçeyi yayan 'Türkistan vilayeti gazetesinde' duyuluyordu. 'ilminskiy yöntemi' olarak tanınan yöntem çarlık döneminde başlamıştı, sovyet döneminde tam hızıyla uygulanırdı, ancak doksanlardan sonra da Türkistan'da ve sözgelimi İran'da da uygulanmaktadır.

Göktepe Savaşı ile Türkmenlerin, Ruslar tarafından etkisiz hâle getirilmesinden sonra, Türkmenler bugünkü sınırlarına çekilmiş, ancak az sayıda Oğuz topluluğu Hive yakınlarında, Amu-Derya boyunca, Harezmi'nin aşağı havzasında kalmıştır. Ruslar tarafından ondokuzuncu yüzyılın sonunda işgal edilen Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları 1920'de Buhara ve Harezmi Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerine dönüştürülmüştür. 1870-1873 yıllarında Hive Hanlığıyla Rus orduları arasında geçen çarpışmalar sonucu topraklarının büyük bölümünü – şimdiki Türkmenistan, Karakalpakistan ve Mangışlak yarımadası topraklarını Rus işgalcilerine kaptıran Hive Hanlığı 1920 yılındaki Hive halk inkılabına hudutları oldukça daralmış olarak girmişti. (Eker 2006)

1920-1924 yıllarında varlığını sürdüren Harezmi Halk Cumhuriyetinin resmi dili Türkçeydi. Sovyet dil politikasına göre resmi dil konuşma diline yaklaştırılmıydı; böylelikle Harezmi cumhuriyetinde o günlerde yazılan ve konuşulan dil çok da yıpranmamış eski Oğuz lehçesinin yaşadığının canlı tanığı olmaktadır. Ne var ki Harezmi cumhuriyeti kaldırıldı ve yine gelenekleşmiş sovyet politikasına göre dönemin yazılı ürünleri yok edildi, cumhuriyet dönemi unutturuldu, Harezmlik kimliği de yerleştirildi (Eker 2006, Kocaoğlu 1985).

1924 yılının Ekim ayında Harezmi Halk Cumhuriyetinin toprakları Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin ve Karakalpak otonom Cumhuriyeti arasında paylaşılmıştır. Harezmi Özbekistan'ın illerinden birine dönüşmüş toprakları da tarihindeki en minimum ölçütlere inmiş durumundaydı. 1924 yılında Türkistan'daki Buhara Cumhuriyeti gibi Harezmi Cumhuriyeti'nin de ortadan kaldırılmasıyla bu Harezmi yazı dili de son bularak, yerini bugünkü Özbek yazı diline bırakmıştır. Yani, 1920'ler başında ayrı bir yazı dili olma durumunda olan Harezmi, bugün artık Özbekçenin Oğuz ağızlarını teşkil eder ve Harezmi bölgesinde yaşayanların konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin Harezmi bölgesinde yaşayan kimseler kendilerini hem Özbek saymakta hem de yerel kimlik olarak "Harezimli" diye tanımlıyorlarsa da, bu "Harezmlilik" bir millet kimliği düzeyinde değildir. (Kocaoğlu, 1985) Özbekistan bugünkü siyasi sınırlarına, 1936'da Kazakistan'dan koparılan Karakalpakistan'ın dahil edilmesiyle kavuşmuştur. Harezmi uygarlığının yayıldığı eski topraklarda - Özbekistan'ın Harezmi vilayetinde, Amuderyanın sol ve sağ yakasında; Türkmenistan'ın Taşhavuz, Çarcuy vilayetlerinde, Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Cumhuriyetinin Törtkö, Amuderya, Biruni, Hoceyli, Kungirat ilçelerinde, Buhara ilinin

Alat, Karaköl ve Candar ilçelerinde hala Harezmi Oğuz diyalektinde konuşan nüfus yaşamaktadır. Sonuç olarak doğu Oğuz grubunda edebi diller üzerindeki müdahalelerin çokluğu dikkat çekicidir (Eker 2006)

Yirminci yüzyılda ise Harezmi uygarlığı yaşayan alanlar tekrar bu defa insanoğlunun tırettiği çevre felaketi ile karşı karşıya gelmiştir. Sovyetler döneminde Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Kazakistan'da yeniden tarıma açılan milyonlarca hektar arazilerin sulanması için Aral gölüne dökülen Amuderya ve Sirderya'dan sulama kanalları ve barajlara aşırı hacimlerde su alınması sonucunda 1970'li yıllardan itibaren göl küçülmeye ve kurumaya başlamıştır. Bugünlerde her iki nehrin suları Aral'a dökülmüyor ve bu göl yok olmak üzeredir. Harezmi ve Karakalpakistan bölgesindeki çevre felaketinden dolayı yüz binlerce insan Özbekistan'ın ve Kazakistan'ın başka bölgelerine taşınmıştır. Siyasi etkenlerin insan eliyle olduğu açıksa da kimi doğa olaylarının da insan eliyle oluşması mümkündür. Aral gölünün uzun sürmüş olan kuruyup yok olması ve bugün Urmu gölünün göz göre göre kurumaya bırakılması örneklerinde olduğu gibi.

Dil ayrı, lehçe ayrı, ölçünlü yazı dili, yani belli normları bulunan dil biçimi ayrı ayrı kavramlardır. Oğur döneminde Türkçenin yazıya geçirilme denemeleri olmuş ise de süreklilik Oğuz döneminde sağlanmıştır. *Yat*-sınırı diye anılan sınır güney Slavca'yı belirgin olarak iki lehçeye ayırdığı gibi aynı coğrafi sınır Balkanlarda konuşulan Türkçeyi de iki lehçeye ayırır; buradaki lehçe farkının oluşması da yerleşim tarihi ile ilgilidir. Türk dilinin ölçünlü türü, İstanbul Türkçesi adı verilen, Doğu Rumeli diyalektine dayanan, Osmanlı'nın Edirne ve İstanbul saray çevrelerinin kullanmış olduğu, ondördüncü yüzyılın sonundan itibaren günümüze kadar kesintisiz yazılı geleneği olan dil türüdür. 'İstanbul Türkçesi' denilirse de bu dil türü İstanbul'un fethinden önce biçimlenmiştir. Türkiye Türkçesinin diyalekt durumuna dair ilk bilgiler yine bu dönemde ortaya çıkar. Bu bilgilerin değerlendirilmesi İstanbul'a ilk yerleşen Türklerin konuştukları diyalektin Balkan diyalektlerinden farklı olmayıp bu diyalektlerle genetik bir ilişki içinde olduğu görülmektedir (Hazai 1963).

Balkan Türk ağızlarını sınıflandıran Gy. Németh, Balkan Türk ağızlarını Batı Rumeli ve Doğu Rumeli olmak üzere iki ana gruba ayırır. Bu iki ağız bölgesini ayıran sınır da, Tuna'nın yanındaki Lom'dan doğuya doğru uzanır, güney yönünde Vraca'dan, Sofya'dan ve Samokov'dan doğuya doğru gider, sonra buradan batıya yönelir ve Küstendil'de yine güneye doğru ilerler. Batı ağız bölgesi Lom-Samokov hattından batıya ve Samokov-Küstendil-Makedonya hattından kuzeye doğru uzanır. Romanya'da Tuna'nın öte yakasında devamı yok denecek az iken, kuzeyde Adakale'yi içine alır. Bosna ve Arnavutluk'ta da konuşulmuş olduğu kesindir. Batı Rumeli ağızları, Bulgaristan'da Lom - Vraca - Sofya - Samokov - Küstendil çizgisinin batısında, başlıca Makedonya ve Kosova'da konuşulur. Balkanlar'daki başlıca Türk yerleşim bölgeleri, daha Osmanlı'dan da önce, -bugün de olduğu gibi- Makedonya, batısı ve doğusu ile Trakya, Rodoplar, Deliorman, Dobruca ve Bucak olmuştur. 1956'da Németh tarafından saptanan Batı ile Doğu Rumeli diyalektleri arasındaki sınır belirgin olup aynı zamanda Slav Bulgarcasının

'yat' diye adlandırılan diyalekt sınırlarıyla koşutluk gösterir. Batı Rumeli ağız kümesinin seslik özellikleri Németh'e göre, çokheceli sözcüklerin sonundaki ı, u, ü ünlüleri i ünlüsüyle karşılanır; öğrenilen geçmiş zaman eki -miş ünlü uyumları dışında kalıp -miş olarak tekbiçimli; i > ı söziçinde ve sözsonu kapalı hecede: *elinde*; birçok sözcükte ö > ó, o, ü > ú, u; ö > ü kırk kadar sözcükte; kimi eklerde A sıkça tekbiçimli: +ler, -se; söziçi /g/ sızıcılıştan korunur; ön ünlü sözcüklerde k-, g- > ç-, c-: *celdi*; h > Ø.

Anadolu batı kümesi ağızlarında dudak uyumu gelişmiş, söziçi /g/ sızıcılıştanmış. Kümenin belirgin özelliği Türkmencede olduğu gibi /ŋ/ ünsüzünün korunmuş olmasıdır. Standart dilin dayandığı Doğu Rumeli ağız kümesinde ise dudak uyumunun ünlü düzeninde üstünlüğünü kazanmasıyla /ğ/ ve /ŋ/ ünsüzlerinin ses düzeninden yitmeleri olgusunun onaltıncı - onyedinci yüzyıllarda geliştiği, 18. yüzyılın sonuna gelince gelişmesini tamamlamış olduğu belirtilmektedir (Hazai 1963, 57-60).

Mefkure Mollova'ya göre Rumeli ağız bölgeleri: 1) merkez bölge: Trakya'da, doğusunda da batısında da, Bulgaristan'da, Romanya'da Türkçenin konuşulduğu yerlerde, 2) merkez bölgenin bir altbölümü olarak, Batı Trakya'nın kuzeyine de uzanan Doğu Rodoplar ağız bölgesi, 3) periferik batı ağızları olarak belirlenebilir. Doğu Rodop ağızlarının belirgin özelliği artünlülü sözlerin başındaki k- > g-değişimi. Doğu Rumeli ağız kümesi içinde Rodop ağızlarının ayrı ve önemli bir altbölüm oluşturduğunu belirten G. Hazai, Rodop Türk ağızlarını, a) Asenovgrad ve Peştera, b) Nevrokop ve bugün de derli toplu bir Türk bölgesi olan c) çevreleriyle Kırcalı ve Mastanlı kentleri olmak üzere üç bölgede inceleyen Hazai'ye göre bu ağız kümesinin özellikleri: 1) Ünlü kaymasının derleşmesi eğilimi: *pínir* < peynir, *mídán* < meydán, *pída* < peydá. 2) Dudak ünsüzlerinin yanındaki yuvarlak ünlülerin düzleşmesi: *yımışak* < yumuşak, *yımırta* < yumurta, *tabıt* < tabut, *mutlak* < mutlak. 3) Sözbaşındaki patlamalılarda görülen ötümlüleştme: *gız* < kız, *gara* < kara, *goş-* < koş-, *gız-* < kız-; hemen hemen bütün art ünlülü sözcükler bu kurala uygundur. 4) Sözüortasında ve sonundaki kimi ünsüzlerin değişmesi ya da düşmesi: a) ç sesinin t'den önce ş'ye dönmesi: *uştı* < uçtu. b) ğ sesinin düşmesi: *dūru* < doğru, *sūk* < soğuk. c) h sesinin ünlüler arasında ya da ünsüzler önünde düşmesi: *márebe*, *mácur*, *ítıyar*. d) r sesinin düşmesi: *bádad*, *tála*, *gidá:ken*, *baka:ken*, *gidel'lá*, *bakal'l'á*. 5) Genel kural halini almış birtakım benzeştme olayları: nl>nn, rl>ll: *anna-*, *dinne-*, *gidelle'*. 6) Ünlüyle biten adların işletiminde iyelik ekli biçimler y'li olur: *babayın paşayın*. 7) zamirlerdeki n sesinin düşmesiyle yanındaki ünlülerin derleşmesi: *bá:m* < benim. 8) EO tekil 1. kişi ekinin korunmuş olması: *yaparın*, *giderin*, *gelirin*, *giççen* 'gideceğim'. 9) Şimdiki zaman -vAr eki: *gitverin*, 'gidiyorum' *alvarın*, *kapparın* vb. 10) -t' ve -ç ünsüzleriyle biten tabanlara gelecek zaman eki gelince: *giççen* 'gideceğim', *işçen* < *iççen* 'içeceğim', *aşçan* < *aççan* 'açacağıım'. 11) -mĀna zarf fiil eki: *sabah olmāna yimā gitvellā*: 'sabah olduğu için yemeğe gidiyorlar'. Burada yalnız 5. değil, 4. paragrafta gösterilenler de bir ağız özelliği olmayıp, genel kural halini almış birer seslik olgudurlar. (Hazai 1957, 127-130) Rodop ağızlarını Kuzeydoğu Bulgaristan Türk ağızlarından ayıran en önemli

özellikler olarak yukarıda 3, 6, 7, 8, 9, 11. paragraflardaki sayılan özelliklerin Kuzeydoğu Bulgaristan ağızlarında bulunmayışı gösterilmektedir.

Doğu Rumeli ağızları, Trakya’da (doğusunda olduğu gibi batısında da) Türkiye’nin Marmara bölgesinde, Rodoplar ve Kuzeydoğu Bulgaristan başta olmak üzere Bulgaristan’da, anılan çizginin doğusunda ve Romanya Dobruçasında konuşulur. Bucak’taki Gagauzların konuştukları dil de Doğu Rumeli ağız kümesinin bir bölümüdür. (Doerfer 1959, 260-71, Tryjarski 1990, 414-453)

Doğu Rodop ağızlarının belirgin özelliği artünlülü sözlerin başındaki *k* -> *g*-değişmezliğidir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde /k/ yanındaki ünlülere göre ön ve artdamaksıl deşikeleri bulunan bir sestir. Azerbaycan ve Anadolu diyalektlerinde ise artdamaksıl /k/ sözbaşında kurallı olarak /g/ (yazımda <q>) olur: *qal*- /*gal*-, *qol* /*gol*/; Türkiye Türkçesinde ve Gagauzcada /e/ sesbirimi deşikeleri bulunan bir fonemdir. Azerbaycan Türkçesinde ise kökenden e:â karşıtlığı korunmuştur: *äl* 'el' *el* 'el, il'. Mollova *kal*-, ‘Oğuz-Bulgar’, Balkan veya Avrupa Oğuz ağızları grubuna Gagauzcayı, periferik batı bölgesini ve merkez ağız bölge ağızlarını, yani Balkanlara Osmanlı öncesi kuzey göç yoluyla gelenlerin ağızlarını dahil eder. Mollova’ya göre merkez bölge ve batı uç bölgesi Balkanlara has ağız bölgeleri iken, Doğu Rodoplar bölgesi ise yarı Balkanik yarı Aziyatik bir ağız bölgesidir. Zira bu ağız bölgesinde Anadolu ağızlarına has çizgiler çoktur. Buna rağmen bugün hiçbir Balkan Türk ağızını hiçbir şekilde şu veya bu Anadolu ağızına bağlamak mümkün görülmemektedir. Mollova, Németh’in tasnifine büyük oranda katılmakla birlikte, onun sınıflandırmasını kendisine göre tamamlamış, Balkan Türk ağızlarını Németh’ten farklı olarak iki değil de, *Batı uç bölgesi*, *Doğu Rodoplar bölgesi* ve *merkez bölge* olmak üzere üç ağız bölgesine ayırmıştır. Mollova’nın *Batı uç bölgesi* olarak verdiği ağız bölgesi, Németh’in Batı Rumeli grubuna yakın olmakla birlikte tamamen örtüşmemektedir. Németh’e göre iki sahayı ayıran çizgi Tuna’nın yanındaki Lom’dan doğuya doğru uzanır, güney yönünde Vraca’dan, Sofya’dan ve Samokov’dan doğuya doğru gider, sonra buradan batıya yönelir ve Köstendil’de yine güneye doğru ilerler, Yunanistan’da Selanik’ten geçerek Ege Denizi’ne ulaşır. Mollova’nın sınırı biraz daha doğudan geçerek Batı uç zonunda Nevrokop, Blagoevgrad (Cuma-i Balâ), Devin kasabaları ve onların etrafındaki köyleri içine alır.

Mollova eski Yugoslavya Makedonyasında “Yörüklük” denilen bölgede yaşayan köylü Yörüklerin ağızlarını Merkez bölgenin özel bir parçası olarak görmekle birlikte, Batı uç bölgesinin güneydoğu alt ağız grubuna pek yakın olduğunu da belirtir. Mollova’ya göre, geçmişte batı uç ağız bölgesinin kuzey kısmında esasen o zamanın edebî Türkçesi kullanılmıştır. Burası eskiden olduğu gibi bugün de pek az Türkle meskündür. Bu Türklere eskiden başlıca memur zümresine mensup olup kasabalara yerleşmişlerdir. Burada başka Türk ağızlarına ait özelliklerin bulunmaması, bu ağızları diğerlerinden farklı kılan özelliklerin çoğunun eski edebî dile ait özellikler olmasındandır (*analer*, *anaden*, *varse*, *ağaç*, *begen*-, *belki alti*, *oldi şekilleri*). Bu bölgede ağız özellikleri, bura Türkçesinin öteki bölgelerde konuşulan Türkçeden tedricî bir surette kopması sonucu onyedinci

yüzyıla doğru oluşmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu ağız bölgesi bugünkü hâliyle arkaizmlerden ve neolojizmlerden oluşmaktadır (Mollova 1996)

Mollova'nın Németh'ten farklı olarak varlığını ileri sürdüğü Balkan ağız grubu Doğu Rodoplar bölgesidir. Bu ağız bölgesi esas itibarıyla Bulgaristan'da Kırcaali, Ardino, Momçilgrad, Krumovgrad kasabaları ve onun etrafındaki bin kadar küçük köyde konuşulan ağızlardan oluşur. Mollova'nın, ilk defa, hocası Azerbaycanlı türkolog M. Şireliyev tarafından tespit edildiğini söylediği bu bölge ağızlarını diğer bölge ağızlarından ayıran sekiz özelliğin hepsi yine ses bilgisine aittir. Mollova'ya göre Doğu Rodoplar Türk ağızları eskidir ve bu ağızları konuşan Türkler güneyden Balkanlara gelip yerleşmişlerdir. Dilleri Asya'dan getirdikleri dilin aynısı olmasa da, az değişmiştir.

Ayla Hafız Küçükusta araştırmalarında kimi taşlaşmış yanlışları doğrultabilmiştir; bunlardan biri Batı Rumeli ağızlarının Kuzeydoğu Anadolu ağızları ile köken ortaklığı arama yanlışlığı. Hafız Küçükusta sökonusu özelliğin Batı Rumeli'de Kıpçakça kaynaklı olduğunu, ayrıca benzer özelliklerin bütün diyalekt alanında yaygınca bulunabileceğini göstermiştir. Oğuz-Kıpçak öğelerini ayırıştırmanın birçok durumda olası ve ayrıca gerekli de olmadığı anlaşılmaktadır (Hafız Küçükusta, 2019).

Sonuç

Oğuz lehçe sürerliğinin iki ucunda, Harezmi ile Rumeli'de belirli eğilimler konusunda bir yakınlığın veya ortaklığın olduğu düşünülebilir. Moğol istilasından sonra yazılı doğu Türkçesinin yeniden başladığı yerin Harezmi olduğu, Harezmi halkının da öncelikle Oğuzlardan sonra Kıpçaklardan olduğu bilinir. Yazı dili olarak ise hazır işlenmiş, yad olmayan Hakaniye Türkçesini benimsedikleri bilinir. İki dil türü arasındaki fark diglossia olarak adlandırılır; konuşma dili Oğuz lehçesi, yazı dili Hakaniye Türkçesi; böylesi hiç de olağandışı bir durum değil. Bir yanlış da düzeltelim; Erken Çağatayca döneminde Harezmi geçiş döneminden söz edilebilir; ancak Harezmi Türkçesi bir geçiş lehçesi değildir. Harezmi Oğuzlarla Kıpçaklar yüzyıllarca uyumlu komşulukta yaşamışlar ve yine kendi ağızlarını koruyabilmişler ki bu da sıradışı bir durum değildir. Rumeli lehçeleri sözkonusu olduğunda buna benzer şartlar görülmekte; bir farkla ki yüzyıllarca süren Oğuz dönemi ve Oğuz dönemine geçiş hakkında çok şey bilmiyoruz. Batı ile Doğu Rumeli hakkında bilgilerimiz daha çok; mekan olarak ise Dobruca-Kırım-Azak-Urumlar lehçe sürerliği ve temas bölgesi de doğal olarak buraya dahildir. Buralarda sözgelimi Kıpçakça konuşanlar ayrı ayrı dönemlerde; Moğol istilası öncesi ve sonrasında yerleşmişlerdir. Belirttiklerimiz burada da geçerlidir; Oğuzlukla Kıpçaklığın çatışmasız bir biçimde uzun süren komşuluğundan dolayı çok çeşitli girişler olduğu, karşılıklı etkileşiminin her zaman var olduğu, ancak belirli özelliklerin de korunmuş olduğu görülebilir.

KAYNAKÇA

1. Agacanov, S.G. (2003). *Oğuzlar*. İstanbul.
2. Agyagási Klára (2014). *A Magyar –Török Nyelvi Kapcsolatok*.
3. Baskakov, N. (2021). *Türk Dillerinin Tarihi Tipolojik Sesbilimi*, TDK, Ankara.
4. Doerfer G. (1959). *Das Gagausische*, PhTf.I.
5. Doerfer G. (1987). *İran'da Türkler*, Türk Dili, Sayı 431 Kasım.
6. Dryga, Iryna (2009). *Türkçenin Rumeli Ağızlarının Lengüistik Statüsü Ve Sınıflandırılmasına Dair*, Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (25-30 Mart 2008 Şanlıurfa, Ankara: TDK Yay.
7. Eker, Süer (2006). *Özbekistan'da Oğuzca Bir Diyalekt Güney Harezmi-Oğuzcası*.
8. Eltazarov, J. (2016). *Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı - Harezmi Oğuz Dialekti Hakkında*.
9. Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Makaleler*, Ankara.
10. Hafız Küçükusta, Ayla (2019, *Batı Balkan Türk Ağızlarına Dair. Dil Araştırmaları*, Bahar 2019/24.
11. Hazai, György (1957). *Rodop Türk Ağızları*. TDK Bilimsel Bildiriler.
12. Hazai, György (1963). *Türk Dilinde Tarihsel Gelişme Dönemleri*. TDK Bilimsel Bildiriler.
13. Hupchic and Cox (2001). *Historical Atlas of the Balkans*. Palgrave.
14. Karatay, Osman (2020). *Ural Altay Kuramı*, İstanbul.
15. Karatay, Osman (2017). *İlk Oğuzlar*, İstanbul.
16. Kocaoğlu, Timur (1985). *Bugüne Kadar Az Tanınan Harezmi Türk Edebi Dili ve Özellikleri 5*. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 1985.
17. Mollova, Mefkure (1996). *Balkanlardaki Türk Ağızlarının Tasnifi*, TDAYB
18. Németh, Gy (1957). *Osmanlı Türk Dili Tarihi Araştırmalarının Yeni Yolları*. TDK Bilimsel Bildiriler.
19. Robbeets Martine (2012). Review of András Róna-Tas & Árpád Berta (eds.), *West Old Turkic loanwords in Hungarian*, *Turkic Languages* 16.
20. Tekin, Talat, Mehmet Ölmez (1999). *Türk Dilleri*, İstanbul.
21. Tekin, Talat (1987). *Tuna Bulgarları* TDK Ankara.
22. Tryjarski, Edward (1990). *Balkan Dialects*. Handbuch der türkischen sprachwissenschaft, ed. by Gy. Hazai. Wiesbaden: Harrassowitz.

*Атилла Жорма (Северная Македония)
Ирем Кылыч (Турция)*

Проблемы Огур – Огузской диалектологии

Резюме

В пятом веке весь степной пояс от Дуная до Иртыша был во власти или под влиянием тюрков. В этом большом регионе и в этот период времени для всех вариантов тюркского языка использовался тюрки Турции. Древнетюркский язык делится на Западную и Восточную части. У бывших западных тюрков – огуров – разместившихся в восточной Европе, была политическая формация. Великая Болгария на севере Чёрного моря, после владычества авар в средней Европе распалась под давлением

хазар, образовав два государства: Болгарские государства на Идил и на Дунае. Параллелизм между этими двумя болгарскими формированиями можно увидеть и во время монгольского нашествия, и в обоих укрылось большое количество кипчаков. За огузским периодом последовал кипчак-огузский период. Основное внимание уделяется определению метода изучения языковой конверсии в течение длительного периода времени; также уделяется внимание родству диалектов Хазарма с одной, а Польши и Румели с другой стороны.

Ключевые слова: *Огур-Огуз, диалектология, диалект, тюрк, Запад-Восток.*

Atilla Jorma (North Macedonia)

Irem Kilich (Türkiye)

Oghur – Oghuz dialectology problems

Abstract

In the V century, the entire steppe belt from the Danube to the Irtysh was under Turkic rule or influence. Old Turkic is used for all Turkic variants in this wide region and time period. Old Turkic is divided into two: Western and Eastern. Oghurs, one of the Old West Turks who had a deep-rooted presence in Eastern Europe, had political formations; After the dominance of the Avars in Central Europe; when Greater Bulgaria in the north of the Black Sea collapsed under the pressure of the Khazars, two Bulgarian states were established, the Volga and Danube Bulgarian states. The parallelism between these two Bulgarian formations can also be seen during the Mongol invasion, when many Kipchaks took refuge in both of them. The Oghur period was followed by the Kipchak-Oghuz period. Emphasis is placed on determining the method of researching language transformation over a wide period of time; Attention is drawn to the commonality of Khwarezmian dialects on the one hand and Rumelia dialects on the other.

Keywords: *Oghur, Oghuz, Oghuz-Bulgar, Kipchak, Old Western Turkish, Old Eastern Turkish.*
